

А. Темченко

Рукотворні образи українського рушника: історія, міфологія, семантика

І. Етимологія й обряд

Етимологія. Незважаючи на те, що рушник має утилітарне призначення, він став одним із символів українства. Загалом, слово «рушник» є похідним від іменника «рука» і позначає відріз тканини, яким витирають руки. Аналогічні лексичні форми фіксуються у білоруській (ручнік), польській (ręcznik), чеській (ručník), болгарській (ръченик), сербській і хорватській (ручѝниѝк) мовах. У традиційній культурі звичайна, на перший погляд, дія витирання рук має побутовий і обрядовий підтексти, на що вказують різні поняття, які визначають смислову градацію цієї дії. Наприклад, різними за значенням є лексеми: *полотенце* – «невеликий відріз полотна», яке використовується для утилітарних потреб і не передбачає обов'язкового контакту з рукою (пор.: *poltъno – «льняна тканина» < д-інд. paṭas – «тканина, одяг, покривало», с-в-нім. valte, valde – «тканина для обертання», алб. palë – «складка, ряд, як варіант укр. піл – «застелене місце для сну»); *ганчірка* – «шматок старого полотна для прибирання», походить від нім. Hándscheure – «шматина для витирання рук» < Hand – «рука» і дієслова scheuern – «терти, чистити»; *гнідник* – «шматок тканини для витирання відхожих місць», пов'язане з пр-слов. *gnida, споріднене з лит. glinda, лат. gnīda – «воші або інші шкідливі комахи».

Отже, рушник передусім є засобом не стільки побутової, скільки ритуальної гігієни і використовується після обрядового омивання рук. Семантика очищення, а відтак освячення проектується на інші обрядові дії. Наприклад, під час сватання вишитим рушником перев'язували руки молодим, на вінчанні його просилияли під ноги нареченим, рушником обрамлювали ікони, фотографії близьких і рідних, замотували паску і писанки тощо.

Побутує також думка, що «рушник» походить від кореня «руш» або «рух» (рушити – «ламати, рвати»), тобто рушник асоціюється з відірваним шматком тканини. Разом з тим, класичний український рушник не є «порушеною», як це вважають окремі дослідники, тканиною, оскільки він не кроїться, тобто є цілісним відрізом полотна. Відповідна непорушність і смислова статичність проектується на те, чого він торкається – рук, хліба, ікони чи світлини рідної людини, що пояснює звичай благословляти рушником майбутню сім'ю, дітей, дарувати його як оберіг у «далеку дорогу». Цілісність тканини забезпечує її обрядовий функціонал, оскільки зберігає свій первинний вигляд – уткова нитка правильно перехрещується з основою, що також є символічним. Обрядовим ствердженням цієї цілісності є також структура вишивки (див нижче).

Натомість «порушення» цілісності простежується у семантиці окремих полотняних виробів, зокрема одягу, який різали, кроїли. Наприклад, рос. рубашка походить від дієслова «рубати» й етимологічно пов'язане з пр-сл. rqbъ – «руб, край предмета (відрубане); одяг (підрублене, підшите)» і складає смислову бінарність до укр. простирадло – «простір, простилати». Звідси «підрубати хустку, наволочку» буквально «обмежити, відрізати полотно». Навіть під час кроїння виткане полотно не різали ножицями (так само як не різали ножом хліб), його рвали руками, зробивши відповідний надріз. Відповідна традиція дійшла до кінця ХХ ст. Наприклад, продавці, які торгували тканиною, не різали її ножицями, буквально відриваючи необхідний розмір. Семантика рвання формує значення рушника й інших виробів із тканини, яку спочатку рвали по утку, після чого моделювали новий виріб – фактично нове, «штучне» тіло з тканини – сорочку¹.

Атрибутика рушника також є символічною і визначається його функціональними характеристиками. Фактично рушник виступає аналогом руки у її обрядовому, навіть, божественному еквіваленті, оскільки Бог є Великим Майстром, який творить світ. Звідси глибинна семантика понять, що використовуються в обрядовій практиці: брати рушники, вернутися з рушниками – «отримати згоду під час сватання»; вишивати рушники, готувати рушники, дбати рушники – «збирати придане», тобто «моделювати майбутнє родинне життя»; пов'язувати рушником – «поєднувати долю наречених»; подавати рушники – т. с., що зустрічати з хлібом-сіллю (коли купляли худобу, то руку обгортали полою свитки, але не рушником, оскільки традиційно гроші вважаються нечистим об'єктом), давати рушник в дорогу – «благословляти» (пор. з «Піснею про рушник» А. Малишка); ставати на рушник – «вінчатися» тощо.

Під час виконання обрядів існувало декілька засобів застосування рушників. 1) Простелений рушник символізує поріг, новий етап життя, який має починатися правильно. Невипадково на рушнику зображено захисні знаки і символи процвітання (мал. 1). Дотичну семантику має обрядове опускання на валових рушниках у могилу тіла покійного, що є актом проводжання «у далеку дорогу» на «той» світ [2]. 2) Перехресне перев'язування сватів білими, «валовими» рушниками символізує їхній захист як парламентарів, що перебувають на території «чужого» роду (білий колір асоціюється з чистими намірами), дублює семантику хреста, щоб сватання було вдалим (мал. 2). 3) У

¹ Українське «сорочка» має іншу етимологію, оскільки походить від п-сл. *sorky ймовірно < лит. šarkas – «верхній одяг; сукняний каптан рибалок» або švařkas – «піджак, халат», де приголосний -v- пояснюється можливим впливом лит. švarūs – «чистий, охайний, чепурний». Можливе також походження від п-сл. *sorka – «огорожа, тенета», лат. sarcīre – «латати», sarcina – «в'язка, поклажа» зближення з алб. sharkë – «білий вовняний каптан із червоними цяточками» (асоціація з ар. šarqī – «східний»). Д-р. сорочиця, сорочька – «спідня сорочка», слн. srájsica – «сорочка», ст-сл. срачица, срачица – (Катасарка) особливо освячений білий нижній одяг престолу. Срачиця покриває весь престол і знаменує собою плащаницю, якою було обернуто Тіло Спасителя. Сорочка від «со-воротка» > sorochka > so-vorochka – со-ворочка від дієсл. «згортати», тобто те, що обертається навколо тіла; буквально, те, чим обгорнутий у лоні плід. Звідси вираз «у сорочці народився» – народився у плівці, міхурі, тобто. захищений від зовнішнього проникнення [1].

переддень комори обв'язування (швидше опоясування) рушником нареченої є магичним захистом її дітородного лона (мал. 3). 4) Зав'язування рушника на руці нареченого після сватання демонструє скріплення-поєднання, а також законний захист шлюбу². 5) Перев'язування надмогильних хрестів на проводах виконує функцію тимчасової соціалізації покійних пращурів, своєрідна форма метафоричного «родичання» (мал. 4). Натомість зав'язування на похоронах лівого передпліччя, воріт, машини має захистити територію живого від впливу потойбічного.

Мал. 1. Весільні рушники - обереги родини. Фото з інтернету.

Мал. 2. Невдале сватання [3].

Мал. 3. Наречена [4].

Мал. 4. Надмогильні хрести. Рівненське Полісся [5].

Далі буде.

² «Що Бог з'єднав, людина хай не розлучає» (Мт. 19, 6).